

Ранко Поповић¹
Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет
Катедра за србистику
info@flf.unibl.org

TOLLE, LEGE! – О ПИСМИМА ЈЕДНЕ НЕСРЕЋНЕ ЖЕНЕ КОЈОЈ ЈЕ ЧИТАЊЕ ЗНАЧИЛО ЖИВОТ

Средином маја прошле године аутор овог текста почео је да саставља један спис о читању под радним насловом *Очишћавање душе* и с поднасловом *Крајња приватна историја читања*. Изабрана форма, која између свега осталог може бити и једна врста аутобиографске исповијести, врло брзо је показала веома широку отвореност, па се до данас тај рукопис напунио којечим и растегао на повеликом броју страница, али су ипак у средишту приче увијек остајали књига и читање. Пишући, присјећао сам се и људи којима је читање најдословније представљало живот, или бар оно што је у њему највредније. Једног таквог читаоца представљала је и Аријадна Ефрон, необична личност са чијом сам се судбином упознао читајући књигу њене преписке са пјесником Борисом Пастернаком, приређену поткрај осамдесетих у сарајевској „Свјетлости”. Веома јак читалачки утисак био је додатно појачан чињеницом да сам већ раније прочитао књигу *Писма лета 1926*, у којој је сакупљена преписка Рилкеа, Пастернака и Цветајеве, а која ми је отворила драгоцјен духовни контекст у који сам смјестио претходно поменуто. У будућој књизи мојих читања забиљешке о Аријадни Ефрон представљаће дванаесто поглавље, које се овдје преноси заједно са непромијењеним насловом и овим мотом у заглављу, који припада предаровитој несрећници о којој је у тексту ријеч.

Мени увијек недостигаје тачно половина од нечега цијелог

¹ zalom@blic.net

Аутор је дописни члан Академије наука и умјетности Републике Српске и редовни професор на Универзитету у Бањој Луци. Бави се књижевношћу XX вијека.

Фотографије додате накнадно, нису дио ауторског текста. – Напомена ур.

Слика 1. Аријадна Ефрон
(1912–1975).

Слика 2. Борис Пастернак
(1890–1960).

Чувена је прича о преобраћењу Светог Августина², изнесена у осмој књизи његових *Исповијести*. Био је још манихејац, млад и успјешан професор реторике у Милану, живио прилично разузданим животом, кад га је једнога дана из замишљености пренуо дјечији глас из оближњег дворишта: *tolle, lege!* „Узми и читај!” Он га је доживио као глас анђела њему упућен, устао и узео *Књигу* која му се отворила при крају *Посланице Римљанима Светиога апостола Павла*, а поглед му је одмах ухватио тринаесто зачало тринаесте главе: „Да ходимо поштено као по дану: не у ждерању и пијанству, не у курварству и нечистоти, не у свађању и зависти”. Сјетио се тада Светог Антонија коме је *Књигом*, ријечима Христовим по Матеју, у двадесетој години, а прије одласка у египатску пустињу, казано: „Ако хоћеш савршен да будеш, иди продај све што имаш и подај сиромасима; и имаћеш благо на небу”. Често провиђење умијеша прсте кад су у питању књиге; некима читање досуди као паралелни и много важнији живот од онога који им чини свакодневицу.

² У мојим постдипломским приближавањима светоотачкој литератури, Августинове *Исповијести* биле су међу првим књигама које сам, у дијеловима, читао. Одмах ме је привукао својим, неоплатоничарски убједљивим, трактатом о времену, што сам истога часа посвојио. „Ко би се осмелио да каже да не постоје три времена, што су нас као децу учили, и као што ми подучавамо децу – прошлост, садашњост и будућност – већ једино садашњост? Или да можда и постоје, но да садашњост само истиче из не знам ког тајног скровишта у будућности, или прошлост из садашњости?” А када узме да разматра то што садашњошћу зовемо и бјелодано покаже да свака наша ријеч (чак и сваки њен глас) већ у часу изговарања одлази у прошлост, а још се није дотакла будућности, онда нам брзо бива јасно колико је вријеме недомисливо као физичка категорија. Или је Бог рјешење тог мучног проблема, научава свети човјек, или рјешења нема: „Ја време, Господе, управо у Теби мерим, и то је тако, и не кажи не!” Он је само молио за постојаност у Господу и Његовој истини, саблажњавајући се оних „који би хтели да испију више него што могу”. Оно што је најљепше у *Исповијестима*, то је њихова молитвеност: „Почуј, Господе, Боже, молбу коју Ти шаљем, и нека милосрђе Твоје услиши жељу моју: та, не изгара она ради мене јединог већ и ради све браће моје, а Ти видиш у моме срцу да је одиста тако. Нека Ти ова покорна мисао и реч буду принете као жртва, и чиме бих Те даровао још? Јер ја сам сиромаш и убог, а Ти си богаћ за све који Те призову. Сам лишен од брига, Твоја брига смо ми. Избриши све лажно и пресмело са мојих усана, о, да би Писмо Твоје било чедна радост за мене, да не бих њиме заварао ни себе ни друге. Чуј ме, Господе, и буди милостив, Ти који си слепима светлост и врлина за слабе, светлост за оне који виде, и врлина за јаке. Окрену се души мојој и почуј онога који *ваћи из понора, са гна*. Но, ако ушију Твојих нема над понором, куда нас води пут наш, и чему вапаји?”

Тако је било и са Аријадном Ефрон (1912–1975), кћерком Сергеја Ефрона и пјесникиње Марине Цветајеве, која је у овој повијести раније узредно поменута, али чија судбина заслужује да се код ње застане.

За разлику од њене митске имењакиње, Аља није имала ту пређу којом би своје миле спасила из лавиринта не једног, него два страшна Минотаура, два свјетска рата. Млађа сестра Ирина, тек трогодишњакиња, умријеће од глади 1920, а 1941. најприје се у Јелабуги вјеша Марина, затим совјетске власти стријељају Сергеја, уочи самог њемачког напада, а онда гине и брат Георгије, као добровољац у првим окршајима. Аља је од 1939. у сибирском прогонству и остаће тамо пуних шеснаест година. Као да је носила неко проклетство, тој породици никад није било суђено да се смири и окупи, а пролазила је најтежа искушења. „Нико не може замислити сиромаштво у којем живимо” – биљежи Марина 1930. у Паризу, у емиграцији. „Мој једини приход је од онога што пишем. Мој муж је болестан и не може да ради. Моја ћерка грош зарађује везењем. Имам сина, он има осам година. Нас четворо живимо од овог новца. Другим речима, полако умиремо од глади”. Аљина преписка с Пастернаком трајала је девет година, од августа 1948. до августа 1957, сазнајемо из лијепог предговора Изета Сарајлића сарајевском издању књиге у преводу Вере Зоговић („Веселин Маслеша”, 1989), гдје је наведено како је Марину и Аријадну видио пјесник Константин Баљмонт: „Ове двије пјесничке душе, мајка и кћи, више личе на двије сестре и представљају најдирљивију појаву апсолутне одвојености од стварног свијета... Душевна снага љубави према љубави и љубави према љепоти као да је ове двије људске птице ослободила од патње и туге. Глад, зима, потпуна напуштеност и, истовремено, вјечно цвркутање и увијек бодар ход и насмијешено лице. То је заиста оно што бисмо назвали херојством...”

У Аљиним писмима Борји има много детаља који тако убједљиво свједоче о њеном пустошном прогнаничком животу³, крајњој оскудици, зими и глади, али она не ропће, не жали се, она све стоички подноси. Једино што се непрестано вајка на вријеме, које је њен туђински мучитељ и злотвор: „Вријеме постоји али никад није моје, оно ме гони и прогони због свакојаквих ситница и ја сам потпуно скрхана од свемогућих беспослица и кућних послова – ложења од којег никоме није топло, кувања од којег нико није сит итд., и свега ми је доста,

³ То како она уочава и бира детаљ, одмах открива писца од нерва и великог дара. Непогрешива је у слици и прецизна у асоцијацији, чак и кад поставља компликовану дијагнозу своје унутрашње раздробљености: „Лабуд тежи облацима, рак иде натрашке, а штука вуче у воду – све у једном бићу”; њене сентенције су потресне у својој језгровитости: „Вода је равнодушна и јака као смрт, и ја је се бојим и не волим је”; „Смрт и бол увијек су голи, и срамота је гледати у њих”. Грдна је штета и велики губитак за литературу што ова жена није писала (и посљедњих двадесет година слободног живота посветила је сабирању мајчине пјесничке оставштине); нека то посвједочи овај одломак писма од осмог октобра 1951. године, један бриљантан опис руске сеоске средине, тамо негдје код Туруханска, на самој обали моћног и страшног Јенисеја: „Најзад је, на строј стјеновитој обали изникло сеоце – Мироједиха, с десетак темељито грађених, али пропалих колибица боје времена, црква без звонаре, и околу тајга, али таква да пожелеш да се пред сваким њеним стаблом дубоко поклониш као пред божанством. И све како и ваља: из накривљених димњака риједак дим, псећи лавез, дјечија цика и руска сеоска туга која обузима душу и коју повећава несигурна, слабашна, неодређена вечерња свјетлост. Свраћамо у 'свратиште' – ту је мрачно, мирише на дјечицу. Пале лампу и, о боже драги – бечке столице по ћошковима, шкриње у окуву, старинско огледало у резбареном оквиру – погледаш у огледало и спазиш утопљеницу умјесто живе себе. На зидовима портрети невјероватно ухрањених блондина с брчићима и у крутој, жељезнобетонској одјећи, као јевтини споменици. Округли сто, на столу самовар, за столом сиједа старица великог носа пије чај из позлаћене шоље кузњецовског порцелана, на кољенима јој је стари мачак изгрижених ушију. Двије малене бијеле дјевојчице у кратким цицаним хаљиницама стидљиво су се стисле пред гостима, али их нимало не збуњује што показују голе трбушчиће, и мени се чини да сам банула у вријеме које знам само по причању, а тако је и испало”.

ђаво да га носи”. За све што би могао бити истински живот, времена нема. Нема га за њу, бар колико би она хтјела, ни Борис Леонидович, а сама за себе има га, вели, још мање. Па ипак, он је једини човјек коме може и смије да пошаље своја „сањива трабуњања”, без бојазни да ће бити криво схваћена; он је последња њена адреса и уточиште, једина преостала сламка спаса за коју се давленички хвата. Она зна да је Пастернак својим тананим пјесничким бићем, као и емотивним завјетом Цветајевој, у стању да повеже све покидане Аријаднине нити и зато му, као у бунилу, реда у једном писму саме фрагменте бившег живота, још од дјетињства, који се тако присно стапају у неки магновени ковитлац. Само он може да разабере које су то тајне силе које у њеној грозничавој уобразиљи спајају цртеже Леонида Пастернака и Скрјабинову музику са неким старим раскупусаним алманахом, нађеним случајно у Мордовији (надомак шуме у којој је живио Серафим Саровски), из кога ће јој проговорити мала јунакиња Борисове новеле *Дјетињство Љуверсове*. „И, уопште узев, ти и ја смо живи, и с времена на вријеме доспијевамо у кругове који ишчезавају од некад давно баченог камена, сретнемо се с нечим и неким још одавно блиским, што опет чека на идућем заокрету судбине. Избрисане су границе прошлог и давно прошлог времена, као што се избрисало рачунање дана и година. Кад сам била мала, узбуђивало ме је осјећање да вријеме не постоји – до поноћи је вече, од поноћи јутро – а гдје је онда ноћ? А сад је до подне дјетињство, од подне старост. Гдје је живот?”

Сликарка која није имала времена ни прилике да слика, и списатељица иза које су остала само њена писма, Ефронова је сав свој силни, готово еруптивни дар усмјерила на једино што јој је још остало – на читање. Али она није ерудита какав је Бранко Лазаревић, неко ко би о прочитаном могао да суди хладно и рационално, поготово не објективно. Она је сва један дрхтави нерв и једно кипуће нејасно осјећање. Она не чита Пастернака, она га крвљу својом упија, *разумијева већ на пола ријечи* и тако сазнаје да је јединствена вриједност његове лирике у томе што је он „тајно учинио јавним, изразио оно што се изразити не може”, а што су, по њеном слуху, неки од најбољих, „рецимо Тјутчев и Фет, само случајно успијевали да постигну”, а баш те случајности, осјећа она, представљају оно најбоље у њиховој поезији. „Велика је и дубока пјесникова снага” – напомиње она свом драгом Борису, *јединој породици њене душе* – „и по величини и дубини равно јој је само читаочево памћење, о чему пјесници обично појма немају. Ти – такође”. Она то говори, ми ту немамо трунку сумње, *пошћуно схватајући ствар (en pleine connaissance de cause)*, а то је онај крајњи, највиши израз читалачке самосвијести који се да замислити. Чиме се то заслужује? Љубављу? Преданошћу?⁴ Код Аље има и нешто више, она припада оном најрјеђем човјечанству које „не живи само од хљеба, чак ни у вријеме кад је хљеб – све”. Пастернакове пјесме су је храниле, састављале од парчади и бодриле да не клоне:

⁴ Писмима Пастернаку и својим односом према његовој литератури, Аријадна Ефрон некако је судбински настављала и продубљивала једну од чудних животних љубави своје мајке Марине Цветајеве. Она је, нема сумње, вољела Бориса, али ту љубав није нимало лако описати. У великом пјеснику она је танано осјећала сродну душу, сродну и по линији једне више, етеричне *женствености*: „Мене је вазда, у свимзрастима, у свим условима, све оно нај-најлепше, најрадосније и најчишће у природи наводило да се сјетим тебе – ствараоца пјесама плускова, чије се прве капљице попут живе ваљају у прабини, да се сјетим олуја, треперавог лишћа, тих њежних, сјајних, женствених прелаза од суза у осмијех и обратно. Осјећање природе, осјећање празника и туге, укуса и мириса и, опрости за банализовано звучање тих дивних ријечи – женске душе, све је то теби пошло за руком”. (Насупрот женској души, Аљи су, сасвим другачије, женске мисли: „А, као и све женске мисли, моје мисли долазе ниоткуда и не воде никуд, што и јесте моја главна несрећа”.) Пјесник је дивно осјећао све те нијансе, као и Аљин велики дар, пуштајући углавном њу да говори, веома ријетко проговарајући и сам: „Немој мислити да започињем с тобом роман покушавајући да те заљубим у себе или нешто слично (ја те и без тога волим), али види шта ти можеш: твоје писмо ме гледа као жива жена, оно има очи, може се узети за руку, а ти још размишљај! Ја вјерујем у твој живот, мученице моја, и памти што ти кажем: још ћеш видјети!...”

„Твоје су пјесме опет, ко зна по који пут, потресле моју душу, полومиле све њене штаке и подупираче, зграбиле је за врат, поставиле на ноге и заповиједиле: Живи! Живи усправног стаса, широм отворених очију, начуљених ушију, не мршти се, не жмиркај, не сједај да се одмориш, не заостај за својом судбином! Безумно, бескрајно, од дјетињства волим и вољећу до последњег даха твоје пјесме, са свом страшћу прве љубави, са свом страшћу љубави последње, са свим страстима свих љубави од и до. Осим тога што потресају, оне увијек снагом и тачношћу исказивања неописивог и неизрецивог, неопипљивог, свега што те тјера да патиш и да се радујеш не само ради насушног хљеба, и не толико насушном хљебу, оне су увијек биле и увијек ће бити критеријум поетске савјести и савјести људске”.

Десетог октобра 1948. године Пастернак шаље Аријадни на читање десетак глава романа у настајању, који ће тек накнадно да добије и наслов – *Доктор Живаго*. У писамцету уз пошиљку моли је да га не отуђује, осим ако не осјети неодрживу потребу, и да му га одмах након читања врати, као једини прекуцан примјерак. Једанаестог новембра Аља јавља да је књигу прочитала већ дваред и да је дала на читање некоме, не пише коме. (Истински читаоци морају своје читање подијелити с неким, као што и сви прави људи дијеле с ближњима оно најбоље у себи.) Истом том приликом моли да је задржи још неко вријеме, како би покушала да је илуструје, али ће од тога убрзо одустати. („Илустрација је превођење аутора на немушти језик линија, мрља, свјетлости, сјенки, на неки глухонијемски језик. Нарочито је тешко тебе – ти си од непреводивих, сликар би требало да буде твојих димензија, некакав Златоуст графике, ђаво га понио!”) Наредних мјесец дана испрешће се око тога читава драма: писац све нервозније тражи машинопис натраг („Драги љутити Борисе...”), а Аља се, у својим сталним мукама с временом, као лавица бори да га задржи још неко вријеме за себе, потезући јаке читалачке аргументе: „Какве непосредне везе може имати мој однос према теби и мој однос према роману? Био он и твој, али кад је већ написан, онда је он већ *он*, сам за себе, и одговара сам за себе. Значи, ако ја желим да опширно напишем о ономе што си ти написао, то никако није зато да бих потврдила свој однос према теби. Ти си писао онако како си могао и како си желио, допусти мени да ја читам онако како могу и како хоћу, и допусти ми да напишем, можда не сасвим онако како желим, пошто не умијем увијек како желим, али како будем могла”. И Аља пише. Десетак страница у *Претисци* дуго је то писмо у које је стало толико драгоцених запажања – писцу драгоцених – за које тешко да би био способан и најбољи књижевни критичар. (Критичари пишу по задатку, начелно, са дистанце и тек у ријетким приликама истински саживљени с дјелом, док је Аријаднина „критика” крајња супротност свему томе и сушта саживљеност с књигом и њеним аутором.)

Добро је Пастернак знао шта чини и коме шаље на провјеру своје животно дјело; знао је да без Аље тај роман не би био исти, бар толико колико није могао знати да ће му он донијети Нобелову награду, коју ће морати да одбије. Шта, дакле, та чудесна читатељка замјера романијеру? Прво, *страшну скученост*: „На 150 куцаних страница утиснути толико судбина, епоха, градова, година, догађаја, страсти, и лишити их при томе сасвим неопходне кубатуре, неопходног простора и ширине, ваздуха! И то није случајно, то није тек тако само написано (као што се 'оно' понекад само пише!). То је унапријед смишљена стваралачка суровост, прво, у односу према самом себи, јер нико од савременика које ја познајем не влада као ти управо тим простором и ширином, управо тим осјећањем временске дистанце, а друго – у односу према јунацима који се буквално сударају главама у тој скучености. Зашто тако? Жеља да се главно каже о главном (*Живо о живом*, како носи наслов једна мамина ствар), да не би било ничег сувишног, да би се о не-једноставном једноставно говорило? Али видиш, та 'једноставност' толико све компликује да треба цио твој пут крчити *a rebours*, успостављајући оно што си ти одбацио. Добија се концентрат –

судбина, епоха, страсти, гдје, уплићући се, читалац – то јест ја, у датом случају говорим само у своје име – мора сам додавати влагу коју си ти исциједио, да замршује оно оно што си ти 'упропастио'. Испада да сви ти људи – и Лара, и Јуриј, и Тоња, и Павел, сви, сви они живе на другој планети, гдје вријеме потпада под друге законе и гдје су наших 365 дана равни једном њиховом. Зато они никако и немају времена за празне разговоре, нема безбрижних, једноставних дана, оног што Француз зове *detente*, они не говоре будалаштине и не шале се као код нас на земљи. И ни једног смијешног догађаја без којег нема младости. Зато се и не стиче утисак о њиховом постепеном сазријевању и преображају, њиховој припремљености за те преображаје". Праведна као сунце и беспштедна попут елементарне непогоде, она тако реда, гомила, сврла, зарањајући до дубина на којима би сваки други читалац остао без даха, или се задржавајући на детаљима које нико други не би ни запазио. На таквим мјестима она једноставно каже: „Шта ће теби да тако пишеш?". А онда, кад изреда силу тих замјерки, она просто и присно саопштава да није у питању никакво цјепидлачење него њено бескрајно дивљење Борјином *свемоћном боју дејала*, за кога ништа не смије бити ситно и небитно. Кад му указује на мјеста *самоуспињавања, самоограничавања* и стваралачке *шкртости*, то је опет због чисте љубави према његовом складу између *подробној стиља и широкој замаха*, према типично пастернаковском простору „у којем се заплићу, расплићу и цијепају чворови људских судбина".

Тврдо вјерујем да је Пастернак, и у најситнијим детаљима, слушао и пратио Ефронову. Да је ширио, дубио, лишавао се баналности, одрицао шкртости, да је упумпавао додатни ваздух како би његови ликови продисали, умножавао оне *сионитане подударности и дозивања* које га, према Аљином осјећању, и чине писцем *јаким као сам животи*.⁵ Зар би могло бити другачије када је, на концу, испрао чисто злато своје лирске епике? А како је Аријадна читала довршеног *Живаја*, то већ и не мора да се нагађа, пошто је у коментарима радне верзије оставила редове које би и њој самој било тешко поновити. „Врло су потресни ликови Ларе, Јуре, Павела, јер смо их познавали такве као што си их ти дао, и ми смо их вољели, и изгубили смо их јер су умрли или отишли, или прошли као што пролазе болести, младост, живот. Као што умиремо, одлазимо и пролазимо и ми сами. Иста ова земља и небо повезују нас с њима и везаће нас с будућим кад ми будемо прошлост. Како је добро што си урадио то што си само ти и могао урадити – ниси свима њима дао да оду безимени и непрепознати, сакупио си их све у своје добре и умне дланове, оживио их својим дахом и трудом."

Мада је претходно речено да је једина књижевност коју је Аља Ефрон створила она епистоларна, то није цијела истина и односи се само на вријеме до 1955, када је престало њено прогонство. Након тога је живјела још двије деценије, од којих је прву углавном посветила прикупљању, сређивању и објављивању рукописа Марине Цветајеве.

⁵ „Ти знаш: ја сам ужасно пристрасна према теби, и не стога што би то иоле било у мојој природи, већ зато што ти сам не допушташ да буде другачије: почне човјек да те чита, и ти га већ поведеш, потчиниш, и све схваћа и осјећа тачно онако како си ти рекао. И ђаво да га носи, никад не знаш *како* је то речено, и *зашто* је то управо то! Код тебе се никад не осјећа оно што Французи бритко зову *les ficelles du métier* (мајсторије заната), никаквих 'метода', све је тако просто и пространо, као божји свијет, и дед, пробај да га створиш! Разумије се, 'потчинити' уопште није права ријеч; у томе и јесте ствар што ти никад не поробљаваш, и што је увијек 'туга твоја свијетла'. Откуд у тебе толико свјетлости? Гдје, чиме, ким испуњаваш у себи ове залихе? Таленат? Али он је вазда бремене, вазда крст, и већина стваралаца бар дио његов преноси на читаоца, слушаоца, гледаоца, а с тобом се увијек слободно дише, као да сву тежину стваралаштва, па и на просто живота, ти претвараш у 'нека буде сунце'."

И за њу је, ипак, претекло нешто времена, за њене стихове, аутобиографску прозу, разговоре и писма, за преводе највећих француских пјесника. Све је то одреда изашло након њене смрти, али је данас ипак доступно читаоцима, на руском, понешто на енглеском, а на српски, колико знам, ништа послѣ *Преймске* није преведено. Волио бих да се неко убрзо прихвати тог племенитог посла. Можда би требало почети од мемоара, чији је наслов – *Нема љубави без поезије* – толико налик на чудесну Аријадну Ефрон.

